

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Одеська юридична академія»
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Міжнародний гуманітарний університет

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
Історія. Філософія. Політологія

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 15

**Головний редактор – доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С.В. Ківалов**

Одеса
2018

УДК 94(100)(063)+1(063)+32.01(063)

Серію засновано у 2010 р.

Співзасновники — Національний університет «Одеська юридична академія»,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,

Міжнародний гуманітарний університет.

*Друкується за рішенням Вченої ради Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 5 від 27.03.2018 р.*

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, д-р юрид. наук, проф., акад. АПН і НАПрН України — голова Ради; **І. М. Коваль**, д-р політ. наук, проф.; **В. В. Завальнюк**, канд. юрид. наук, проф.; **А. Ф. Крижановський**, д-р юрид. наук, проф. — заступник голови Ради; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **О. В. Токарєв**, засл. діяч мистецтв України; **С. Д. Василенко**, д-р політ. наук, проф.

Відповідальний редактор серії — канд. іст. наук, доц. **В. Г. Пищемуха**.

Заступник відповідального редактора серії — канд. іст. наук, доц. **Н. І. Серебряннікова**.

Редакційна колегія серії «Історія. Філософія. Політологія»:

Історія

Л. І. Корміч, д-р іст. наук, проф.; **І. С. Гребцова**, д-р іст. наук, проф.; **О. Б. Дьомін**, д-р іст. наук, проф.; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук, проф.; **Т. Б. Смірнова**, д-р іст. наук, доц.; **М. К. Чучко**, д-р іст. наук, доц.; **В. Г. Пищемуха**, канд. іст. наук, доц.; **О. І. Ганчев**, канд. іст. наук, доц.; **Н. І. Серебряннікова**, канд. іст. наук, доц.

Філософія

О. А. Івакін, д-р філос. наук, проф.; **Е. А. Гансова**, д-р філос. наук, проф.; **А. П. Овчиннікова**, д-р мистецтвозн., проф.; **І. В. Голубович**, д-р філос. наук, доц.; **Л. М. Богата**, д-р філос. наук, доц.; **О. А. Долгополова**, д-р філос. наук, доц.; **Е. І. Мартинюк**, канд. філос. наук, доц.; **Л. О. Панкова**, канд. філос. наук, доц.; **М. О. Кравчик**, канд. філос. наук, доц.

Політологія

К. М. Вітман, д-р політ. наук, проф.; **Л. М. Дунаєва**, д-р політ. наук, проф.; **Д. В. Яковлев**, д-р політ. наук, проф.; **М. А. Польовий**, д-р політ. наук, доц.; **М. І. Мілова**, д-р політ. наук, проф.; **О. І. Стребков**, д-р політ. наук, проф.; **Л. В. Балтовський**, д-р політ. наук, проф.; **С. В. Волковський**, ст. викл.

Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць. — Одеса: Фенікс, 2018. — Вип. № 15. — 104 с.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у журналі

«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

При передрукуванні матеріалів посилання на

«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Збірник внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 04.07.2014 р. № 793), філософських та політичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 14.02.2014 р. № 153).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20215 10015ПР від 15.08.2013 р.

Адреса редакції:

Міжнародний гуманітарний університет, офіс 419,

вул. Фонтанська дорога 33, м. Одеса, 65009, Україна,

тел. (048) 719-88-50, факс (048) 715-38-28, e-mail: mgu@ukr.net

Електронна адреса серії «Історія. Філософія. Політологія»: vestnik-humanities.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія: «Історія. Філософія. Політологія», 2018

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2018

© Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018

© Міжнародний гуманітарний університет, 2018

ІСТОРІЯ

Квітковський В. І.

*викладач кафедри соціально-економічних дисциплін
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»*

Харківської обласної ради,

*здобувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології
Національної академії наук України*

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ЦИВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО ЛІСОСТЕПОВОГО ВАРІАНТУ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. У статті автор розкриває історію формування уявлень про будівельну справу салтівського лісостепового населення кінця I тис. н.е. Виділяється 3 етапи накопичення знань та уявлень про салтівське будівництво. Розкриваються основні концепції та типології давніх жител та господарсько-побутових споруд.

Ключові слова: будівельна справа, археологія, поселення, житло, господарсько-побутові споруди, дослідження, салтово-маяцька культура, типологія.

Нагромадження наукових знань щодо будівельної справи населення салтово-маяцької культури в лісостеповому басейні Сіверського Донця триває понад століття, з моменту початку археологічного дослідження поселень цієї культури. Історіографія питання будівництва лісостепового варіанту салтово-маяцької культури (далі СМК) представлена працями радянських, російських та українських вчених-археологів. Ці роботи висвітлюють рівень знань на різних етапах усвідомлення салтівського будівництва, яких можна виділити три. Характер та глибина опанування проблеми на цих етапах був різноманітний, а різновиди та обсяг матеріалів, якими оперували дослідники суттєво різнилися. Отже, історія накопичення знань про будівельну справу салтівського населення та ускладнення уявлень науковців про цей важливий аспект матеріальної культури цілком заслуговує на окреме висвітлення.

Перший етап. Перші публікації будівельних залишків СМК припадають ще на початок ХХ ст. та пов'язані із дослідженнями епонімних пам'яток культури — Верхньосалтівського та Маяцького комплексів. А.І. Мілютіним та

Н.Є. Макаренко були опубліковані розкопані ними житлові та господарські споруди Маяцького городища та селища [1, с. 153-163; 2, с. 10-48]. В.А. Бабенко були зафіксовані та оприлюднені в публікації напівземлянкові споруди на Верхньосалтівському та Вовчанському городищах [3, с. 435-480]. Варто зазначити, що в перших публікаціях, в яких були представлені матеріали з будівельними залишками культури, автори фактично лише засвідчували наявність подібного роду комплексів на салтівських поселеннях. Причому часто ці матеріали ними неправильно інтерпретувалися.

Вперше будівлі СМК, в якості самостійного об'єкту матеріальної культури, з'являються в науковій літературі у 30-і роки ХХ ст. після розкопок проведених М.І. Артамоновим на Середньому Дні [5, с. 130-167]. Ним, виходячи з географічних особливостей регіонів, були вперше виділені етнокультурні варіанти салтово-маяцької культури — лісостеповий та степовий, особливість яких проявлялася в тому числі й в будівельних спорудах [5, с. 160-163].

Безпосередньо, питаннями походження та розвитку будівельної справи СМК дослідники почали цікавитися лише в середині ХХ ст., з початком активних досліджень поселенських пам'яток культури. Першу ґрунтовну і узагальнюючу характеристику житлових будівель дав І.І. Ляпушкін в своїй фундаментальній праці присвячену салтово-маяцькій культурі. Він запропонував етнічний розподіл відомих на той час жител, згідно з варіантами культури — на аланські та праболгарські. Основні відмінності між аланськими і болгарськими житлами визначалися ним за формою котловану, а також типом і місцем розміщення

опалювального пристрою. Праболгарськими він вважав округлі житла (юрти або юртоподібні споруди) з відкритим вогнищем по центру підлоги. До аланської традиції відносилися прямокутні в плані котловани із вогнищами спорудженими з використанням каменю, що розташовані в центрі або біля однієї зі стін будівлі [4, с. 142-148]. Слід відзначити, що етнічна належність тих чи інших груп будівель, в першу чергу жител, з тих пір є одним з найважливіших та дискусійних питань.

Дослідники першого етапу зробили перші спроби створити типологію жител салтово-маяцької культури. Разом з тим, багато питань пов'язаних із особливостями будівництва носіїв СМК навіть не були поставлені. Автори майже не торкалися питань будівельних матеріалів, конструкції стін та процесу будівництва.

Наступний, **другий етап** у вивченні проблеми будівельної справи лісостепового варіанту салтівської культури починається із 60-х рр. ХХ ст. та діяльністю відомого вченого-салтознавця С.О. Плетньової та її послідовників.

У 1962 році в журналі «Советская археология» вийшла стаття дослідниці «О связях алано-болгарских племён Подонья со славянами в VIII-IX вв.». В ній на підставі різних елементів матеріальної культури, в тому числі й жител, С.О. Плетньова намагається довести взаємовплив салтівського та слов'янського населення в лісостеповій течії Сіверського Донця та Дону. Автор виділяє види відомих на той період салтівських жител, а саме: круглі юрти, наземні житла з тину обмазані глиною та найбільш розповсюджений тип — напівземлянки, які в основному були квадратної або прямокутної форми [6, 1962, с. 86-89]. В цілому не ставлячи під сумнів етнічний розподіл будівель І.І. Ляпушкіна [4, с. 142-148], вона пропонує пояснювати розповсюдження напівземлянкових жител в Подонні та печей на поселеннях верхньої та середньої течії Сіверського Донця, проникненням слов'ян на території алано-болгарських племен. В роботі також було висловлено думку, про еволюцію салтівських жител від юрт до напівземлянок [6, с. 89].

У 1967 р. виходить робота С.О. Плетньової, яка узагальнила вивчення СМК на той період. В книзі «От кочевий к городам» друга глава була повністю присвячена будівельним

об'єктам на поселеннях [7, с. 51-68]. Проаналізувавши матеріал накопичений на середину 60-х рр. ХХ ст. дослідниця запропонувала розгорнуту класифікацію жител салтівської культури. При цьому, як підкреслила автор, розглядалися не залишки житлових споруд, а безпосередньо самі будівлі, в тому вигляді, в якому вони відновлені археологами за матеріалами розкопок.

Дослідниця поділила всі відомі на той час житла на 3 групи: юрти, напівземлянки та наземні житла. В свою чергу, юрти та напівземлянки були розподілені на типи. При цьому, С.О. Плетньова особливо підкреслює, що форма опалювального пристрою не відіграє суттєвої ролі в цій класифікації, так як вона дуже проста і однакова на всій території поширення жител СМК — це заглиблені тарілкоподібні вогнища з обпаленим дном. Лише там, де спостерігаються зв'язки зі слов'янами або їх вплив, можна зустріти житла з печами.

Дослідниця визначає юрти як характерне житло для кочовиків. До першого типу вона відносить юрти не заглиблені в землю або заглиблені не більше ніж на 0,2 м. У них виявлені вогнища у вигляді плям обпаленої землі або тарілкоподібних заглиблень. Юрти другого типу заглиблені в ґрунт на 0,3-0,5 метрів. Юрти, заглиблені в землю на 0,5-0,6 метрів і навіть до 0,8 метрів, на думку дослідниці, зближуються з напівземлянками, і вона їх називає «юрти-напівземлянки». Як зазначає дослідниця, чим більше заглиблена юрта, тим більшу схожість набуває вона зі звичайними житлами осілих народів лісостепу — з напівземлянками. З юртами їх пов'яже округла форма і розташування вогнища в центрі підлоги, що є «найбільш давньою і стійкою традицією кочівницького дому», яка навіть в стаціонарних житлах-напівземлянках трималася досить довго. С.О. Плетньова відмічає, що розташування вогнища в центрі житла, є досить консервативним елементом культури [7, с. 51-65].

Другу групу жител — напівземлянки, також розглядаються з позиції змішування двох будівельних традицій — осілого та кочівницького. Осіла традиція полягає в спорудженні напівземлянкових котлованів, а кочівницька — в місці розташування вогнища в центрі підлоги. Саме такі споруди С.О. Плетньова відносить до першого типу напівземлянок. На

її думку, вони наближаються до стародавнього кочівницького житла — юрти і завершують процес перетворення її з наземної споруди в напівземлянку з різноманітним дерев'яним облицюванням стін. Напівземлянкові споруди другого типу, містять вогнища, обкладені камінням в одному з кутів або у стіни. Вони відрізняються великими розмірами і більшою заглибленістю котлованів. Дослідниця припустила, що ці будівлі були першими кроками кочівників до оволодіння піччю, і вони мало чим відрізняються від звичайних напівземлянок осілого населення.

Третя група житлових будівель, — це наземні житла, серед яких вона також виділяє два типи. До першого вона відносить споруди зі стінами з очерету, обмазані з обох сторін глиною. У них були тарілкоподібні вогнища. На думку С.О. Плетнєвої, це були житла в яких жили в теплий період року. До другого типу наземних будівель відносяться будівлі на кам'яних цоколях, викладених з місцевого рваного каменю. Вогнища в таких будівлях також зберігали тарілкоподібну форму [7, с. 51-65].

На закінчення розгляду житлових будівель в роботі «От кочевий к городам» підкреслюється, що незважаючи на можливість одночасного співіснування на ряді поселень салтово-маяцької культури Подоння і Приазов'я споруд різних типів — напівземлянок, юрт та глинобитних будинків, для окремих зон характерне переважання визначених типів будівель: в лісостепу — напівземлянки, в степу — юрти, в приазовських степових поселеннях — глинобитні житла [7, с. 51-65].

У 1975 році виходить важлива стаття Л.Г. Нечаєвої «О жилищах кочевников юга Восточной Европы в железном веке». В роботі цілком вірно відмічено, що всі заглиблені в землю житла є стаціонарними, а їх характер залежить від конкретних географічних умов та від впливу тих землеробських племен господарство яких слугувало для кочовиків прикладом осілого життя. Житла СМК розподіляються за формою на округлі, що заглиблені у землю та прямокутні, які бувають напівземлянковими та наземними. Форма жител, на думку автора, є критерієм етнокультурної атрибуції будівель. Так, всі прямокутні та квадратні в плані будівлі нею віднесені до аланських, а житла округлої форми визнача-

ються як болгарські. Л.Г. Нечаєва вважає, що різниця в формі споруд виникає внаслідок того, що кожен етнос відображає у житлі свою давню модель, яка йде своїм корінням у давнину [9, с. 7-49]. Також, в роботі на підставі археологічного та етнографічного матеріалу наводиться реконструкція юрти, наземного та напівземлянкового житла. Дослідниця повторює запропоновані С.О. Плетнєвою конструкції стін та даху, наділяючи юрти ґратчастими стінами із жердин, які були обтягнуті повстю або обмазані глиною. Наземні житла будувалися з турлучними стінами, які склалися із очеретяного каркасу обмазаного глиною. Дах таких домів спирався на стовпову конструкцію. В центрі приміщення розташовувалося одне або декілька вогнищ. Напівземлянки, на думку Н.Г. Нечаєвої, мали стовпову конструкцію, двоскатний дах покритий хворостом або землею. Опалювальний пристрій був у вигляді різних типів вогнищ в центрі чи куті приміщення. Іноді в куті напівземлянки могла розміщуватися піч. Автор припускала, що печі у салтівців з'являються під впливом слов'ян [9, с. 28-31].

Значний вклад у розуміння будівництва СМК лісостепової зони внесли матеріали отримані в результаті роботи Радянсько-Болгаро-Угорської експедиції на Маяцькому археологічному комплексі під керівництвом С.О. Плетнєвої. Результати дослідження селища були частково опубліковані А.З. Вінніковим. Він, використовуючи типологію раніше запропоновану С.О. Плетнєвою, поділив житла досліджені на Маяцькому селищі на 4 типи: юртоподібні, мало заглиблені у землю, напівземлянки, та виділив окремий перехідний тип між напівземлянками та наземними будівлями. Другий та третій тип, дослідник, в свою чергу, поділив на 2 підтипи в залежності від розміщення опалювального пристрою — вогнище в центрі котловану, та вогнище в куті [10, с. 96].

У 1987 р. виходить визначальна робота Г.Є. Афанасьєва, присвячена лісостеповому варіанту салтово-маяцької культури, в якій будівельній справі було приділено значну увагу. Наряду з іншими елементами, в окремому параграфі роботи були проаналізовані споруди (житла та господарські будівлі) з Верхньосалтівського городища, Маяцького городища та поселення, Дмитрієвського комплексу, до-

слідженого автором Ютанівського городища, а також з пам'яток верхньої течії р. Оскіл [11, с. 39-75].

Г.Є. Афанасьєв запропонував абсолютно нову класифікацію салтівських жител. Автор виділив 10 основних критеріїв: стаціонарність, основна конструкція стін, форма, розташування підлоги відносно рівня землі, розташування опалювального пристрою, тип опалювального пристрою, конструкція даху, форма даху, будівельний матеріал, планування житла [11, с. 39]. Аналізуючи за вище приведеними ознаками будівлі автор виділив 10 типів жител. Цією типологією були охоплені 77,5 % всіх проаналізованих жител, а інші будівлі були віднесені до перехідних типів [11, с. 66].

Окрім визначення специфіки будівель лісостепової зони салтівської культури, Г.Є. Афанасьєв задається питанням про їх походження, при цьому він вступає в дискусію з деякими положеннями С.О. Плетнєвої, що пропонувалися нею в питаннях формування житлових будівель населення салтово-маяцької культури. Це перш за все, її еволюційні побудови в області домобудівництва і роль осілого населення, перш за все, слов'ян в цьому процесі. Г.Є. Афанасьєв категорично заперечує яку б то не було роль слов'янського етносу в освоєнні народами Хозарського Каганату деяких конструктивних особливостей напівземлянкових житлових будівель. При цьому він визнає можливість впливу слов'янських традицій в спорудженні печей в салтівських напівземлянках. Як відзначив Г. Є. Афанасьєв, алани освоїли заглиблене в ґрунт житло квадратно-прямокутної форми, задовго до міграції на територію Лісостепового Дону. На підтвердження цієї думки автор наводить приклади будівництва жител, поглиблених в землю на Кавказі в першому тисячолітті нашої ери [11, с. 72-75]. Дослідник фактично приєднався до думки Л.Г. Нечаєвої, яка заперечила еволюційний ряд салтівських жител, запропонованих С.О. Плетнєвою, та висловив припущення, що круглопланові житла в ареалі салтівської культури мають північнокавказьке походження. Він робить висновок, що практично всі типи жител лісостепового варіанту салтово-маяцької культури – і напівземлянки, і круглопланові споруди – сягають своїм корінням в домобудівну традицію північнокавказької аланської історико-культурної спільності.

Проблеми будівництва населення салтово-маяцької культури лісостепового варіанту знову підіймалися С.О. Плетнєвою й в монографії «На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс» [12], присвяченої результатам дослідження цієї пам'ятки. В ній дослідниця опублікувала описи та креслення всіх будівельних об'єктів з городища та селищ навколо нього.

С.О. Плетнєва в цій роботі дещо змінила свою, раніше запропоновану типологію. Вона виділила три типи жител: напівземлянки, напівназемні житла, безстовпові або юрти (юртоподібні). Напівземлянки, поділялися нею на підгрупи в залежності від розміщення опалювального пристрою вже на 3 групи: 1) з вогнищем в центрі; 2) з вогнищем біля стіни; 3) з опалювальним пристроєм у куті. Напівназемні – житла які розташовані на схилах, і лише з однієї сторони заглиблені в материк. Безстовпові, до яких віднесені юрти та юртоподібні житла, були поділені на 2 типи: 1) значно заглиблені у ґрунт; 2) мало заглиблені у ґрунт. В. публікації матеріалів Дмитрієвського археологічного комплексу С.О. Плетнєва зазначає, що в напівземлянкових будівлях цієї пам'ятки проявилася «нестійкість конструктивних прийомів», що свідчить, на її думку, про відсутність сформованих будівельних традицій. Це ж нею відзначено і на Маяцькому та Ютанівському селищах. Вона відзначає поєднання будівлях пам'ятки кочівницьких рис домобудівництва і ознак типових для осілого будівництва [12, с. 26-43]. Ці погляди С.О. Плетнєвої перегукуються і до певної міри розвивають її концепцію про салтівське домобудівництво, викладену ще в її роботі «От кочевий к городам» 1967 р.

Звернула увагу дослідниця й на ями та господарські споруди селища. Так, серед будівель господарського призначення були виділені заглиблені льохи. Ями, в залежності від форми були поділені на 3 типи – I циліндричні та конусовидні; II круглободі або кубикоподібні; III овальні або вісімкоподібні, що складаються із поєднаних ям першого або другого типу [12, с. 46].

Важливою, й фактично єдиною на сьогодні значною роботою, що присвячена юртоподібним житлам є монографія В.С. Фльорова «Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы», яка вийшла у 1996 році

[13]. В ній дослідник провів глибокий аналіз середньовічних круглопланових жител півдня Східної Європи, в тому числі й сіверсько-донецького лісостепового регіону. В ній автор доводить генетичний зв'язок юртоподібних жител із праболгарським населенням Східної Європи. Незважаючи на це, він не виключав можливість використання таких жител хозарами та аланами. В.С. Фльоров підкреслює, що всі юртоподібні житла є стаціонарними, й їх не можна вважати житлами кочовиків [13, с. 6].

Проаналізувавши юртоподібні житла з 30 пам'яток 7 географічних регіонів В.С. Фльоров запропонував їх систематизацію, яка була заснована на виявленні їх найбільш характерних ознак. Згідно з цим принципом, автор помістив всі досліджені житла до 12 груп [13, с. 51-55], а також запропонував стадії еволюції юртоподібних жител. До найбільш ранньої стадії увійшли наземні житла без котлованів; до другої, найбільш розповсюдженої стадії — заглиблені в землю «напівземлянки», які разом з тим повністю зберігають інтер'єр юрти та її округлість; третя стадія характеризується введенням в юртоподібні будівлі елементів слов'янського домобудівництва [13, с. 59]. Ці стадії відображають пошук колишніми кочовиками найбільш оптимальних форм житла, під час їх осідання на землю.

У висновках дослідник відмічає, що юртоподібні житла — це перехідний, тимчасовий тип житла, котрий не отримав, й не міг отримати, свого розповсюдження. Період існування юртоподібних жител — це період постійного пошуку оптимального пристосування юрти до осілого побуту. Підсумки цього пошуку відомі — повна відмова від юртоподібності й перехід до напівземлянки» [13, с. 60].

Наприкінці ХХ ст., у 1998 році, виходить у друк велика монографічна праця А.З. Віннікова та С.О. Плетнєвої присвячена підсумкам роботи на Маяцькому поселенні «На северных рубежах Хазарского Каганата. Маяцкое поселение» [14]. Шоста глава цього дослідження присвячена конструктивним особливостям житлових та господарських будівель, їх типології та питанням хронології [14, с. 158-195]. В ній автори піддали критиці типологію жител запропоновану Г.Є. Афанасьєвим [11, с. 66]. Автори відмічають що вона побудована лише на 3 груп ознак — форми житла, кон-

струкції входу та деяких елементів інтер'єру, причому останні не однакові за значенням, частоті виявлення та типологічній різноманітності. Це все призводить до того, що по цій класифікації житла не відповідають ані будівлям Маяцького селища, ані житлам Ютанівського археологічного комплексу [14, с. 158]. Натомість ними була запропонована власна типологія жител. Вона базувалась на 28 критеріях, які були об'єднані в 7 груп: 1) рівень заглибленості у материк; 2) площа котлованів; 3) якість обробки стін та підлоги житла; 4) залишки конструкцій стін; 5) конструкція опалювального пристрою; 6) внутрішній устрій (інтер'єр); 7) входи. Корелюючи ці ознаки, житла Маяцького поселення були поділені на 3 типи: 1 — характеризувалася малою заглибленістю котлованів, невеликими розмірами (6-15 м²), відкритими вогнищами в центрі полу. До цієї групи відносяться й юртоподібні житла селища; Другий тип — представлений напівземлянками з котлованами які були вириті доволі недбало, з відкритими вогнищами в центрі та заглибленими входами-прибудовами. Майже в кожній будівлі цієї групи були досліджені якісь деталі інтер'єру. Третій тип — великі (більше 20 м²) напівземлянки з добре обробленими стінами, які були побудовані з дощок. Вогнища відкриті, розташовані в центрі підлоги, але більш складної конструкції (з використанням конструкцій які обмежували вогнище). В усіх житлах цієї групи знайдені якісь елементи інтер'єру, а в деяких входи-коридори. На думку дослідників, житла 3 групи могли належати привілейованій групі населення, в той час як перші дві більш бідним мешканцям [14, с. 159-162].

Сучасний, **третій етап** дослідження будівельної справи салтівського лісостепового населення починається у ХХІ столітті. Він характеризується виходом значної кількості робіт присвячених безпосередньо проблемам салтівського будівництва, публікацією великої кількості будівель та певною активізацією уваги дослідників до господарських споруд.

В цей період значний вклад у розуміння будівельних прийомів салтівського населення лісостепового басейну Сіверського Донця зробив харківський дослідник В.В. Колода. У 2000-му році в журналі «Археологія» вийшла його стаття «Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові», в якій були

комплексно розглянуті житла Верхньосалтівського городища. Автором був створений каталог ранньосередньовічних жител пам'ятки з 18 жител [15, с. 40-54]. Для аналізу жител В.В. Колода використав 10 ознак, запропонованих Г.Є. Афанасьєвим [11, С. 39]. Він відзначив, що всі житла були стаціонарними, переважно квадратної із закругленими кутами форми. Їх площа коливається від 5,8 до 25 м², що збігається із показниками з інших салтівських пам'яток регіону. Лише одне житло було двокамерним. Основними конструкціями стін були: кам'яна, каркасно-стовпова та без стовпова [15, с. 48-49]. Автором були вперше введені у науковий обіг ряд споруд розкопаних на пам'ятці експедиціями С.А. Семенова-Зусера та Д.Т. Березовця у 40-х — 50-х рр. ХХ ст., а також житла розкопані під керівництвом автора статті на посаді городища у 1996-1998 рр.

Протягом 2000-х та 2010-х років, в ряді статей були опубліковані більше десятка досліджень В.В. Колодою жител з городища Мохнач. В публікаціях автор проводив ретельний аналіз будівель із залученням широких аналогій з інших пам'яток культури та етнографічні матеріали [16; 17; 18; 19; 20; 21; 22]. Особливо відзначимо роботу дослідника в якій він здійснив спробу реконструкції одного з жител зазначеного городища [17], що є чи не першою спробою археологічної реконструкції салтівських будівель лісостепоного басейну Донця.

Окрім того, автор одним із перших звернувся до питання господарських споруд окресленого регіону. Ним були досліджені й описані теплі хліви з Верхньосалтівського та Мохначанського городищ [18]. У ряді робіт, у співавторстві із С.А. Горбаненком, присвячених сільському господарству носіїв СМК в лісостеповій зоні, були розглянуті такі типи господарських споруд як амбари-зерносховища, льохи та інші споруди пов'язані із землеробським процесом [23, с. 27-42; 24, с. 61-94].

Здійснювали публікації жител з окремих поселень й інші автори. Так, два житла з Чугуївського городища було введено в науковий обіг дослідником цієї пам'ятки Г.Є. Свистуном [25]. В ряді робіт нами були введені в науковий обіг салтівські житлові комплекси з лісостепових пам'яток Сіверського Донця — селища Коропові Хутори та П'ятницьке-І [26; 27], а також проаналізовані особливості будівель-

них традицій населення салтівського лісостепу басейну Сіверського Донця [28; 29; 30; 31; 32].

Отже, наведений огляд праць дослідників, в яких у тій чи іншій мірі розглядалися рештки споруд лісостепоного варіанту салтівської культури, дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, історія формування уявлень про будівельну справу салтово-маяцької культури пройшло 3 етапи: 1 — від початку дослідження до 60-х років ХХ ст.; 2 — друга половина ХХ ст.; 3 — від початку ХХ ст. По-друге, будівельна діяльність носіїв СМК розглядалася переважно в узагальнюючих монографіях на основі аналізу житлових та господарських споруд одиничних пам'яток. Спеціальної комплексної роботи, яка спеціально присвячена дослідженню будівельної справи салтово-маяцького населення лісостепоного варіанту, поки що не існує. Також слід відзначити, що більш детально, порівняно з іншими будівельними залишками, досліджувалися житлові будівлі. Господарські споруди та ями розглянуті доволі спорадично, й лише на сучасному етапі стають самостійним об'єктом дослідження.

Література

1. Милютин А.И. Раскопки 1906 г. на Маяцком городище / А. И. Милютин // Изв. Император, археол. комис. 1909. - Вып. 29. - С. 153— 163.
2. Макаренко Н.Е. Археологические исследования 1907-1909 гг. / Н. Е. Макаренко // Изв. Император, археол. комис. 1911. - Вып. 43. - С. 1-130.
3. Бабенко В. А. Памятники Хазарской культуры на юге России / В. А. Бабенко // Труды XV Археологического съезда в Новгороде 1914 г. -М., 1914.-Т. 1.- С. 435-480.
4. Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона /И.И. Ляпушкин // МИА. — 1958. — №62. — С. 85 — 150.
5. Артамонов М.И. Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-Западной Хазарии /М.И. Артамонов // СА - №6 — 1940 — С. 130-167.
6. Плетнёва С.А. О связях алано-болгарских племён Подонья со славянами в VIII-IX вв. / С.А. Плетнева // СА 1962. — № 1. — С. 83-94.
7. Плетнёва С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура /С. А. Плетнева — М., 1967 — 200 с. — (МИА — № 142).
8. Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура / С.А. Плетнёва // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху Средневековья. — М., 1981. — С. 68-69.
9. Нечаева Л.Г. О жилище кочевников юга Восточной Европы в железном веке / Л.Г. Нечаева // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 3 - 70.
10. Винников А.З. Жилье и хозяйственные постройки Маяцкого селища / А.З. Винников // Маяцкое городище. — М., 1984. — С. 96 — 120.

11. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII—X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) / Г.Е. Афанасьев // АОН — Вып.2. — М., 1987 — 200 с.
12. Плетнёва С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. / С. А. Плетнева — М., 1989. — 288 с.
13. Флёров В. С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы / В. С. Флёров — М., 1996 — 100 с.
14. Винников А. З. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение / А. З. Винников, С. А. Плетнева. — Воронеж, 1998. — 216 с.
15. Колода В. В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові / В.В. Колода // Археологія. — 2000. — №4. — С. 40 — 54.
16. Колода В.В. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище / В.В. Колода // Хазарский альманах. — Харьков, 2002. — Т. I. — С. 69—78.
17. Колода В.В. Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника / В.В. Колода // Проблемы истории та археології України. — Харків, 2003. — С. 70—73.
18. Колода В.В. Постройки для содержания скота у салтовского населения Подончья / В.В. Колода // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. — К., 2005. — С. 161—163.
19. Колода В.В. Жилище и мастерская гончара на городище Мохнач / В.В. Колода // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010 — Вып.5 — С. 149-163.
20. Колода В.В. Житло зі схованкою речей на городищі Мохнач / В.В. Колода // Археологія 2011. — № 4. — С. 91—97.
21. Колода В.В. Жилище с парным захоронением на городище Мохнач / В.В. Колода // Хазарский альманах — Киев — Харьков, 2012-2013 — Т.11. — С.105-114.
22. Колода В.В. Уникальный жилищно-хозяйственный комплекс салтовской культуры на селище Мохнач-П. / В.В. Колода. — Хазарский альманах. — Москва, 2015. — Т. 13. — С. 111—129.
23. Колода В.В. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне / В.В. Колода, С.А. Горбаненко. — К., 2010. — 216 с.
24. Горбаненко С.А. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі / С.А. Горбаненко, В.В. Колода — К., 2013. — 236 с.
25. Свистун Г. Е. Раннесредневековые жилища на Чугуевском городище (по материалам исследований 2006 и 2007 годов) / Г. Е. Свистун // Древности 2009. — Харьков, 2009. — Вып.8. — С. 269—284.
26. Квитковский В. И. Жилища селища салтово-маяцкой культуры Коробовы Хутора / В. И. Квитковский // Степи Европы в эпоху средневековья — Донецк, 2012— Т.9. Хазарское время — С. 99—119.
27. Квитковский В. И. Раннесредневековые жилища селища Пятницкое-I / В.И. Квитковский // Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених актуальним проблемам хазарознавства. Харків, 2013. — С. 58-72.
28. Квитковский В. И. К проблеме изучения и реконструкции салтовских жилищ лесостепной зоны (на примере селища Коробовы Хутора Харьковской обл.) / В.И. Квитковский // Славяно русские древности Днепровского Левобережья. — Курск, 2008. — С 100-106.
29. Квитковский В.И. Отопительные сооружения на поселениях салтовской культуры в лесостепной зоне бассейна Северского Донца / В.И. Квитковский // Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье». Вып.1: Археология. - Воронеж, 2009. — С. 44-52.
30. Квитковский В. И. К вопросу о реконструкции внешнего вида жилых построек лесостепной зоны салтово-маяцкой культуры / В.И. Квитковский // Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье». — Вып. 3. Воронеж, 2012. — С. 154-163.
31. Квитковский В.И. К вопросу о конструкции стен в жилищах салтово-маяцкой культуры лесостепного Подончья / В.И. Квитковский // Верхнедонской археологический сборник — Вып. 6. — Липецк, 2014. — С. 448-458.
32. Квитковский В.И. Юртообразные жилища на салтовских поселениях лесостепного Подончья / В.И. Квитковский // Дриновський збірник — Том. IX — Софія-Харків, 2016 — с. 56-67.

Квитковский В. И. История формирования представлений о гражданском строительстве лесостепного варианта Салтово-Маяцкой культуры — Статья.

Анотация. В статье автор раскрывает историю формирования представлений про строительство салтовского лесостепного населения конца I тысячелетия н.э. Выделяется 3 этапа накопления знаний и представлений про салтовское строительство. Раскрываются основные концепции строительства и типологии давних жилищ и хозяйственно-бытовых построек.

Ключевые слова: строительное дело, археология, поселения, жилище, хозяйственно-бытовые постройки, салтово-маяцкая культура, типология.

Kvitkovskiy V. I. History of development of ideas about civil engineering of forest-steppe variants of saltovo-mayaki culture — Article.

Summary. In the article the author reveals the history of the development of ideas about the civil engineering of the Saltov forest-steppe population of the end of first millennium A.D. There are 3 stages of accumulation of knowledge and ideas about Saltov engineering. The main concepts and typologies of ancient habitats and household and living facilities are revealed.

Keywords: civil engineering, archeology, settlement, housing, household and living facilities, research, Saltovo-Mayaki culture, typology.